

FICHE IMPRESSION PROGRAMME BOZAR

Ref. Fichier	1129 Hommage à Fatima Mernissi
Total imprimés	150
MP	
Presse	
VIP	
Protocole	
Artistes	
Radio	
Funding	
Cover	self covering
Format ouvert	A4
Format fermé	A5
Nbre de pages	16
Finition	agrafé
Livraison	BOZAR
Resp. Prod.	Brecht

PALAIS DES BEAUX-ARTS
BRUXELLES
PALEIS VOOR SCHONE KUNSTEN
BRUSSEL

Rue Ravensteinstraat 23
1000 Brussels
+32 2 507 82 00 / bozar.be

HOMMAGE AAN
FATIMA MERNISSI

AGORA

29 NOV. '18

HOMMAGE AAN FATIMA MERNISSI

20:00

Verwelkoming door IMAN LECHKAR,
leerstoelhouder van de Fatima Mernissi Leerstoel

20:15

Gesprek met YAMILLA IDRISSE en SAÏDA SAKALI,
initiatiefneemsters van de Fatima Mernissi Leerstoel

20:30

ANISSA BOUJDAINI
Tussen missen en ontmoeten

20:45

Muzikaal intermezzo door FATOUM
Urar negh
Onze viering (originele compositie)
Lalla Buya
(traditioneel lied uit het Rifgebergte, gewijd aan de vrouwen)

21:00

AYA SABI
In kaftan en kohl

21:10

Muzikaal intermezzo door FATOUM
Lalla Tamurt
Geliefde land (originele compositie)
Manis?
Van waar? (originele compositie)

21:25

YOUSRA BENFQUIH
Ode aan de vrouw die kon praten in de nacht

21:40

Receptie

HOST

YASMINA EL-MESSAOUDI

© Roeland Fossen

GEEN ONDERSCHIED TUSSEN DE GEWONE MENS EN DE INTELLECTUELE ELITE

Fatima Mernissi werd in 1940 geboren in Fes en groeide er ook op. Ze studeerde politieke wetenschappen aan de Mohammed V Universiteit in Rabat en vervolgens in Parijs. Haar doctoraat in de sociologie behaalde ze aan de Brandeis University in de Verenigde Staten. Terug in Marokko doceerde ze sociologie aan de Mohammed V Universiteit terwijl ze ook een onderzoeksofdracht vervulde aan het Marokkaans Wetenschappelijk Onderzoeksinstituut, beide in Rabat.

Mernissi zette zich in voor de gelijkheid van man en vrouw in de Arabische en islamitische wereld. Ze onderzocht vrouwonvriendelijke theologische teksten en onderstreepte de rol van de mannelijke elite in de creatie van de ondergeschikte positie van de vrouw in de Marokkaanse samenleving. Haar hoofdargument was dat ze in de Koran geen reden voor ongelijke behandeling kon terugvinden. Later verdiepte ze zich in de relatie tussen islam en democratie en de impact van satelliettelevisie hierop. Mernissi was van mening dat met de komst van satelliettelevisie in de Arabische wereld informatie vrij kon stromen en ruimte voor debat werd gecreëerd. De talrijke mondige vrouwelijke journalisten van Al Jazeera zorgden met hun sterke politieke beschouwingen bovendien voor een radicale verandering van het imago van vrouwen. Mernissi wees ook op de rol die satellietnetwerken hadden gespeeld in de Arabische Lente.

Als een van de bekendste Arabische moslimfeministen reikt de invloed van Mernissi verder dan een beperkte kring van intellectuelen. In Marokko was ze een gewaardeerde publieke figuur die haar huis transformeerde in een ontmoetingsplek voor artiesten, intellectuelen, activisten en beleidsmakers, en aldus 'nieuwe talenten' opspoorde. Haar feministische praktijk kwam niet voort uit een specifieke partijpolitiek maar uit de manier waarop ze de islamitische filosofie, waarin de *jadal* (dialectiek of debattechniek) centraal staat, omarmde. Mernissi was geïnteresseerd in het leven van de gewone man en vrouw, de straatverkoper, de stadsbewoner, de clandestiene kunstenaar en de marginale groepen in de Marokkaanse samenleving, die de geest van haar geboortestad belichaamden. In haar woorden:

“Ik ben geboren in Fes, in de buurt waar de universiteit van Al-Qarawiyyin (gesticht in 859 door Fatema El-Fihriyya) is gevestigd. De universiteit van Al-Qarawiyyin heeft zeventien poorten die altijd open waren voor de omliggende buurten en markten. De straatverkoper, de winkelier en de gewone mensen konden tijdens de dag hun werk doen en op gelijk welk moment Al-Qarawiyyin bezoeken om er te bidden of iets bij te leren. Leraren (*ulamā*) gaven de hele dag door lezingen en iedereen was vrij om te kiezen naar wie ze gingen luisteren. Mijn grootmoeder nam ons altijd mee

om naar haar favoriete lezingen. Als ze niet akkoord ging met wat ze hoorde, ging ze gewoon naar de volgende. Ik werd dus geboren in een wereld waar een onderscheid tussen de gewone mens en de intellectuele elite niet bestond. Kennis was niet geprivatiseerd en de deuren stonden altijd open voor iedereen” (Zakia Salime, *Remembering Fatima Mernissi*, 2015).

Caravane civique

De burgerkaravaan (*caravane civique*) die Fatima Mernissi oprichtte is een andere invulling van haar *open access* filosofie. Ze werd hierin geïnspireerd door bibliothecaresse en sociaal activiste Jamila Hassoune, die droomde van een “vliegend tapijt om boeken naar het platteland te brengen” (www.mernissi.net). In de kleine bibliotheek die ze in Marrakech runde, besefte Jamila Hassoune dat als ze de plattelandsbewoners wilde aanzetten tot lezen, ze er zelf naartoe zou moeten trekken. Met stapels boeken in de kofferbak van een Renault Express, trokken Jamila Hassoune en Fatima Mernissi in 1999 voor het eerst naar de dorpen van de Hoge Atlas. De *caravane civique* was geboren en bood een gepast antwoord op de vraag hoe het onderwijs van kansarme jongeren beter ontwikkeld kon worden.

Omdat plattelandsjongeren niet alleen hunkerden naar kennis, maar ook naar ontmoetingen met anderen maakten Fatima Mernissi en Jamila Hassoune van hun *caravane civique* meer dan een bibliotheek op wielen. Door schrijvers, kunstenaars en

journalisten mee te nemen naar deze afgelegen gebieden werd het ook een mobiele ontmoetingsplek waar jongeren in contact konden komen met literatuur, maar ook met film, theater en nieuwe technologieën.

De Fatima Mernissi boekenkaravaan

Door haar veelzijdigheid en door de groeiende interesse van jongeren in *spoken word* is literatuur de uitgelezen discipline – zowel op artistiek als op maatschappelijk niveau – om jongeren te tonen hoe ze hun dromen, idealen, frustraties en angsten kunnen formuleren in poëzie- of prozavorm.

Deze literaire hommage aan Fatima Mernissi is het sluitstuk van de Fatima Mernissi boekenkaravaan die de Fatima Mernissi Leerstoel in 2018 heeft opgestart. Naar analogie met de *caravane civique* heeft de Fatima Mernissi Leerstoel Brusselse jongeren een jaar lang kennis laten maken met een breed scala aan literaire disciplines. Tegelijk werden gelegenheden gecreëerd om hen in dialoog te laten gaan met verschillende Vlaams-Marokkaanse auteurs.

Fatima Mernissi overleed op 30 november 2015. Ter nagedachtenis van haar overlijden nodigde de Fatima Mernissi Leerstoel Anissa Boujdani, Aya Sabi en Yusra Benfquih uit om elk op hun eigen, creatieve manier een ode te brengen aan Fatima Mernissi.

ANISSA BOUJDAINI - TUSSEN MISSEN EN ONTMOETEN

Ik heb haar net gemist. Zoals ik na een spurtje de deuren van tram twee toch nog net voor mijn neus zie dichtgaan terwijl ik mezelf vervloek omdat ik niet een minuutje eerder uit bed ben gestapt. Alleen voelt dit wat bitterder want ik kan mezelf nu niet troosten met het idee dat ik haar na ongeveer tien minuten in de verte zal herkennen, dat ze opnieuw zal verschijnen als ik maar lang genoeg wacht. Ik wandel dan maar terug langs de door haar gelopen weg in de hoop wat van haar sporen te ontdekken.

Ik wandel terug tot ik ergens een koffiehuisje passeer dat gezellig genoeg lijkt om er naar binnen te stappen. Ik zet me achter een koffie verkeerd, haal een boek boven, maar hou me vooral bezig met mijn favoriete tijdverdrijf: mensen kijken. Even later stapt ook zij binnen en komt ze tegenover mij zitten. Ik herken haar niet, ik herken enkel de vele vrouwen in haar. En ik kén haar ook niet, bedenk ik meteen daarna.

Alsof ze mijn gedachten kan lezen, zegt ze dat ze me wel kent. Dat ze erbij was met mijn geboorte. "Tussen mijn zesde en zevende publicatie, toen werd je geboren." Ik schrik van de afstand die tussen ons lijkt te zitten en die me voor het eerst echt opvalt.

Mernissi was 49 jaar oud toen ik geboren werd. Het zal duren tot na haar dood vooraleer ik haar en haar werk beter leer kennen. Vrouwen rond mij die ik hoog in het vaandel droeg en draag, waren triester dan ik bij het nieuws van haar overlijden drie jaar geleden. Al wist ik vaag iets over de vrouw

die Mernissi was, ik moest haar nog ontmoeten. In haar laatste jaren stond mijn blik namelijk eerder gericht op andere islamitische feministen, zoals de Amerikaanse Amina Wadud. Ik herinner me niet meer wat mijn eerste aanraking was met Wadud, maar de manier waarop ze bestaande patriarchale ideeën in vraag durfde te stellen en tegen te spreken op basis van dezelfde islamitische bronnen die door de patriarchen werden geclaimd, maakte dat ik telkens weer bij haar terecht kwam als ik op zoek ging naar antwoorden op vragen die nog te weinig gesteld leken. Ik zou diezelfde elementen later herkennen bij Mernissi.

Die blik richting een vrouw als Wadud is niet zo gek. Het is bijna een logisch gevolg van mijn focus op de Verenigde Staten de afgelopen jaren. Een focus die voor mij een samensmelting vormt tussen de maatschappijkritische hiphopcultuur die ik nauwgezet volg, Afro-Amerikaanse academici zoals de hoogleraar Cornel West - die een strijd tegen onderdrukking voeren die erg gelijkaardig is aan de strijd van mensen uit de diaspora in Europa - en de islamitische beleving die op verschillende natuurlijke, bevrijdende en inspirerende manieren uitdrukking krijgt in de talloze Amerikaanse moslimgemeenschappen. Maar ik vergat dat ik door mijn blik te focussen op één kant, Amerika, ik automatisch mijn rug draai naar een andere: Afrika. Daar schuilt geen gevoel van spijt in, het illustreert enkel de manier waarop

ik door het leven lijk te wandelen en belangrijke personen leer kennen: door mijn tram te missen en dan maar een koffiehuisje binnen te wandelen waar ik dan toch hetgeen vind waarvoor ik uit bed ben gestapt in de eerste plaats.

Ondanks mijn late ontmoeting met Mernissi werd ik via andere wegen wel al gedwongen om na te denken over de betekenis van moslimfeminisme. Ter voorbereiding van een voorstelling in samenwerking met de Britse theatermaakster en schrijfster Sabrina Mahfouz, werd die vraag me een aantal jaren geleden expliciet gesteld: Wat betekent moslimfeminisme voor jou?

Ik deelde toen het volgende mee:

“Moslimfeminisme voor mij is erkennen dat heel wat islamitische concepten een patriarchale invulling hebben gekregen. Door terug te gaan naar de islamitische kern van *quran* en *hadith*, zouden we die invullingen weer tot de essentie kunnen brengen, die van nature gendergelijkheid omvat. Het vraagt een intern proces van ‘leren’ en ‘ontleren’ van enkele geautomatiseerde aannames die gecreëerd zijn vanuit de idee dat bepaalde gendervraagstellingen onmogelijk of absurd zijn. Waarom zou bijvoorbeeld het patriarchaal ingevulde erfrechtstelsel niet in vraag gesteld kunnen en mogen worden vanuit islamitische invalshoek? Het is een proces dat (individuele en collectieve) worstelingen met zich meebrengt, maar nodig is.”

Een ander belangrijk aspect van moslimfeminisme is volgens mij het naar waarde schatten van de kennis van vrouwelijke islamitische geleerden – zowel uit het verleden als in het heden – en het belang van hun visie, capaciteiten en studies inzien. Er is geen reden om

hen niet minstens op gelijke hoogte als hun mannelijke collega's te zetten. Meer nog, de nood om hen op de voorgrond te plaatsen en te vieren, is – gezien de jarenlange onderwaardering – groot. Méér nog, hun mannelijke collega's zijn niet de maatstaf.

Ten slotte houdt moslimfeminisme voor mij in dat we rekening houden met het idee dat ‘feminisme’ binnen een islamitische gemeenschapscontext een eigenheid heeft. Een eigenheid die vraagt dat islamitische bronnen, samenlevingen en praktijken worden meegenomen in analyses. Zo krijgt bijvoorbeeld de *hijab* een andere invulling vanuit islamitisch oogpunt dan vanuit een niet-islamitisch oogpunt. Het eendimensionale en eurocentrische begrip van de *hijab* als onderdrukingsmiddel verdwijnt en er kan nagedacht worden over nodige nuances. Het is een context waar geen plek is voor een redderscomplexhebbende wit feminisme dat van buitenaf de leiding neemt. De moslimvrouw zal dat wel zelf doen.

Vandaag voeg ik daar de vraag aan toe of we geen nood hebben aan een ander begrip dan moslimfeminisme. Een term die volledig breekt met feminisme zoals dat in westerse werelden begrepen wordt en die ik niet kan linken met wat ik begrijp onder het ‘moslimfeminisme’ van Mernissi. Zoals we de term feminisme vandaag gebruiken, trekt het namelijk nog steeds de hele geschiedenis van het westerse feminisme met zich mee – wat nodig is – maar die eerste feministische golven waren helaas ook volledig blind voor het kruispuntdenken. Een concept als womanism of de womanist theory die zijn oorsprong vindt bij schrijfster

Alice Walker en die de ervaringen van vrouwen van kleur wel centraler plaatst, ligt me al meer. In de huidige context van de westerse wereld en meer specifiek in de context van België, voel ik minder weerstand als ik vrouwen als Mernissi associeer met womanisme dan met moslimfeminisme.

Ter voorbereiding van deze tekst kwam ik een stuk tegen van de Iraanse schrijfster Ziba Mir-Hosseini ter nagedachtenis van Mernissi. Ze vertelt daarin over hoe 'mijn' Wadud en Mernissi elkaar zouden ontmoeten. Over hoe Wadud erg enthousiast was omdat het de eerste keer zou zijn dat ze tijd kon spenderen met Mernissi. Er werd een lunchdate geregeld door een andere aanwezige islamitische feministe Asma Lamrabet, maar Mernissi voelde zich te ziek. De twee zouden elkaar nooit ontmoeten want een dag of twee later stierf Mernissi. Lamrabet deelde nadien mee dat Mernissi zich had verontschuldigd omdat ze de lunchdate met Amina [Wadud] had gemist en dat ze haar in ieder geval moest zeggen dat ze een pionier is en *Musawah* de toekomst.

Wadud is een van de vele gezichten die ik herken als ik nu naar Mernissi kijk of haar lees. Wadud als vrouw herinnert me aan Mernissi, net zoals Waduds theorieën me aan Mernissi herinneren wanneer ik Wadud lees of als ook zij voor me komt zitten in een gezellig koffiehuisje. Mernissi is niet enkel één vrouw. Mernissi is vele vrouwen. Ze is niet enkel de intellectueel, de socioloog. Ze is ook de vrouw die bij haar kinderen blijft en het patriërchaat doorbreekt op haar manier. Ze is ook de oudere generatie vrouwen die hebben geleerd te overleven in tijden van Marokkaanse

hongersnoden en die overlevingskracht hebben doorgegeven aan de volgende generatie. Mernissi is vele vrouwen.

Ik heb geworsteld met deze tekst. De manier waarop ik de deadline noodgedwongen voor me uit bleef schuiven, wees daar alvast op. Ik ging slapen met Mernissi en ik werd wakker met Mernissi, maar ik kreeg haar of wat ik over haar wilde zeggen niet op papier. In de eerste dagen weet ik het aan oververmoeidheid, maar op de laatste dag besefte ik dat ik Mernissi daarmee weinig eer aandoe. Mernissi is gewoon niet iemand die je zomaar neerpent in haar afwezigheid, over wie je praat of schrijft zonder dat je haar probeert te leven. Die je tot enkel de woorden (die op zich al gigantisch groot zijn) in haar boeken reduceert zonder een omzetting in de praktijk of zonder cruciale momenten van zelfkritiek, tot de harems en een exotische visie over wie zij is geweest.

Ik ben nog niet aangekomen bij Mernissi, maar haar boeken zijn als kruimels die me naar haar leiden. En onderweg ontmoet ik vrouwen als Wadud of Lamrabet die me weten te zeggen dat ik op de goede weg ben.

En heel soms, om me moed in te spreken, komt ze zelf naar me toe als ik een tussenstop maak in een koffiehuisje wanneer ik mijn tram heb gemist of wanneer ik de weg kwijt ben.

Zij, of de vele vrouwen in haar.

AYA SABI – IN KAFTAN EN KOHL

Ze houdt van hete koffie. Hete thee. Ze brandt zich graag. Aan de wereld. Aan mensen. Aan zichzelf. Dat de hemel blauw en wit is, ziet ze al vanuit het vierkant stukje hemel dat binnenvalt in de harem, maar zij wil door de modder zakken, naar beneden, de binnenkant van de aarde, want daar is nog nooit iemand geweest. Zij vindt het oké om zich vies te maken. Mouwen opgestroopt, haren uit haar gezicht gekamd, ogen wel altijd met kohl omljnd – er zijn tradities waar zelfs zij niet aan wil ontsnappen. Soms is de koffie slap en koud nog voor ze beneden is. Dan heeft ze een hele nacht gewoeld in bed omdat ze koos voor een leven uit liefde, niet uit gemakzucht. Dan omklemt ze haar koffie en warmt hem op met haar vingers. Zo heet is ze dat ze condens achterlaat.

Als je ogen hebt die niet alleen kijken, maar ook zien, is zelfs een harem te groot. *Lmsaria bel glass* – vanuit de drempel binnenshuis – droomt ze de wereld, het heelal, de hemel en de binnenkant van de aarde nog voor ze voor de eerste keer op het vliegtuig zit. Het vliegtuig dat kriskras door het vierkante stukje hemel boven de harem vliegt. Het zijn er veel. Het is makkelijk om de lucht te raken. Voor haar. Er gaan deuren open waar voor andere vrouwen muren staan, letterlijk, toch neemt zij geen genoegen met veel. Ze wil alles helemaal of ze laat het staan. Ze sluit deuren voor zichzelf om muren naar beneden te halen voor anderen. Het leven had makkelijk kunnen zijn: een goedbetaalde job, een stabiel huwelijk, doctoraten schrijven, altijd lachen. Laat

dat sociologisch onderzoek nu maar even voor wat het is, vertel me even: kan je je tajine zelf kruiden of gebruik je een kruidenmix? Is het daarom dat je nog niet getrouwd bent? Is het daarom dat hij nu van je gescheiden is?

Alles begint opnieuw. Alles blijft beginnen. Maar meestal jaagt die voortdurende expansie van alles haar geen angst aan. Want zij groeit mee. Ze is als water. Ze dijt uit. Ze weigert de stilte, de sterfelijkheid, het gebrek aan durf, ze wil woorden neerschrijven die ooit verboden worden. Ze is bereid er haar slaap voor op te geven, de routine, het geluk. En ze mag bang zijn, stil, ze mag achteruit stappen, even niets zeggen, wentelt zich in haar eigen pijn zolang als nodig is, maar ze houdt haar hart heet. Blijft gloeien. Soms springt haar hart uit haar lijf. Of zakt het in. Of smelt het weg. Maar ze blijft het tegelijk ook voortdurend op haar tong dragen. Hier is ze, helemaal. Brand je aan haar.

Het begint bij de geboorte van een meisje, 1940, Fes, die werd gevierd alsof de eerstgeborene een jongen was. Bij een moeder die de traditie uitdaagt. Het begint daar, waar de wetten van de zwaartekracht niet gelden. Daar. Daar begint het. Want alles valt naar beneden, zolang we niet omhoog bouwen. Het begint bij een moedertaal. Taal leert je dat een tafel een tafel wordt genoemd. Een moedertaal geeft je het vermogen te spreken of je verliest het daar. Je leert je binnenshuis, blootsvoets, rond het meubilair bewegen, zo weinig mogelijk aanraken, af en toe afstoffen, of je leert vazen omgooien, porseleinen borden breken,

erfstukken op de markt verkopen voor een paar dirham en daarna een beetje giechelen. Je leert dat je nooit genoeg plek kan innemen, dat je met taal grondgebied veroverft of je leert dat er nergens plek voor je is. In de taal. In de politiek. In de straten van je stad. In de geschiedenis. In je eigen heupen. Zo weinig mogelijk geluid maken. Zo weinig mogelijk zijn.

Het begint bij Sjeherazade die zichzelf en alle andere vrouwen in het koninkrijk bevrijdde met haar taal. Bij de vrouw die zeven bergen en zeven rivieren overstak. Bij Hafsa, de dichteres die aanbeden werd door de zoon van de leider van Granada en hem in de twaalfde eeuw zei dat hij beweerde alles te weten van de liefde, van de passie, maar dat zijn poëzie haar niet kon behagen. Het begint bij Aisha Qandischa die haar man verloor aan de oorlog en zo elke soldaat de oorlog verklaarde. In deze traditie wordt zij geboren. Ze is geen uitzondering op de regel. Je bent of vertelster of heldin of allebei. Elke vrouw draagt een moeder, een moedertaal, de magie, rechtuit of manipulatief – het maakt niet uit – ze leert de macht te hebben over mannen die enkel de wapens en de wetten bezitten. Ze leert overleven. Ze weet dat ze haar plek niet krijgt, omdat ze gevreesd en bewonderd wordt, niet omdat ze geen plek verdient.

Het begint bij traditie, taal en twijfel. Verraad en verlies. Bij alles of niets.

Ze schijnt licht op de wereld. Ze ziet haar zoals ze is maar ze geeft haar ook ruimte om te veranderen, want ook in jouw donkerte zal er ergens, misschien lichtjaren verwijderd, maar wel ooit een ster ontploft zijn. Zoek dat licht. Er is het seksisme, de traditie, de eeuwenoude

geschriften, de staat, de politiek, de man aan de macht en de vrouw die het goed vindt zoals het is, er zijn de Fransen en de wapens, de grenzen in ruimte en tijd, de zekerheid, de verhalen die koningen behagen, de manipulatie, het leren gebruiken van taal om te overleven, hoe je als vrouw zegt wat je wil zeggen zonder het gezegd te hebben, en dat alles kan haar helemaal niets schelen. Ze verklaart het allemaal tegelijk de oorlog. Oost en West. Ze heeft het allemaal de oorlog verklaard, maar ze komt in vrede. Het begint steeds opnieuw. Het blijft beginnen.

Ze veroverft in tijden van kolonisatie in kaftans en kohl meer grondgebied dan mannen in maatpak.

YOUSRA BENFQUIH - ODE AAN DE VROUW DIE KON PRATEN IN DE NACHT

Het huis trilde die middag voor de tweede keer van de feestliederen. De burens raakten in de war: dit soort gezang was voor jongens voorbehouden. Het was, achteraf bekeken, een voorbode voor de vrouw die je zou worden: een nietsontziende feministe, een baanbrekende sociologe, een strijdlustig vertelster. Een legende die alle grenzen genadeloos in vraag zou stellen en overstijgen.

Je was mollig, bij je geboorte, en had, als we je vader mogen geloven, een gezicht als een maan. Dat zijn je woorden althans voor mij geworden, manen, lantaarns, bakens van licht, hemellichamen die mijn innerlijke nachten inzichtelijker maken, mijn planeet op koers houden, alle dubbele standaarden met de grond gelijk maken.

Over sultanes en westerse harems

Ik dank je, Fatima, voor het opgraven van onze vergeten koninginnen, gaande van onze sultanes tot de vrouwen van de profeten. Ik schaamde me toen ik ontdekte dat ik nauwelijks een van hen kende, vergeef me, maar ik besef tegelijkertijd dat dat jouw punt is: wie de verhalen schrijft - en wat is de geschiedenis anders - beslist ook wie of wat er wordt uitgewist. Ik dank je om met een indrukwekkend arsenaal aan theologische kennis, moed en doorzettingsvermogen aan te tonen dat de islam een bron is voor de feministische strijd.

Hoewel je de patriarchale dynamieken in de Arabisch-islamitische samenleving onverbiddelek aan de kaak stelde, liet je je door het Westen nooit voor hun kar spannen: integendeel, je pleitte niet tegen de hoofddoek maar enkel voor keuzevrijheid, wees de westerlingen er onmeedogend op dat zij precies in hetzelfde patriarchale bed ziek zijn, dat de mannelijke elite iets universeels is, en dat de minachting van de vrouw in het diepst van onze zogeheten verlichte weefsels verweven zit.

Je schetste een genuanceerd begrip van de harem die ver voorbij orientalistische seksuele obsessies ging, en haalde tegelijk de doeken weg die de westerse harems aan onze ogen onttrekken. Die harems hebben geen witgesausde terrassen, beschikken niet over een marmeren binnenplaats, en zijn evenmin getooid met gordijnen van zwaar brokaat die de salons van elkaar scheiden, waardoor de bewoner wel eens misleid zou kunnen raken. Maar, zo wist je oma, muren zijn voor een harem geen noodzakelijke voorwaarde.

Waar het vooral om gaat is *qaida*, de onzichtbare regels die in gang treden wanneer vrouwen bepaalde ruimtes betreden, en die voornamelijk tegen hen gericht zijn. Ik weet dat je als kind toen in paniek sloeg, bang dat je de *qaida* later niet zou herkennen. Maar hier bij ons is dat zo moeilijk niet, zo zijn er regels die verbieden dat vrouwen zich sluieren. Zogenaamd algemene kledijvoorschriften, maar ze zijn vooral

tegen ons gericht, dat ziet een blinde. Andere voorbeelden op overschot. Zo gelden er slechts in acht van de eenendertig landen in Europa wetten die stellen dat seks zonder toestemming verkrachting is, en werd in een recente Ierse zaak een man vrijgesproken van verkrachting omdat het slachtoffer een kanten string droeg. Ook hier gelden er dus *qaida*, codes die vrouwen reguleren, objectiveren, tot stukken stof reduceren en er bijzonder schadelijke interpretaties aan verbinden, gaande van verleiding tot onderdrukking, en het autonome beslissingsrecht van vrouwen over hun lichamen ontzeggen. Zo zijn wij allen net als jou misschien niet in Fes, maar wel in een harem geboren en zouden we, net als jou, zijn werking moeten bevragen.

Tante Habiba en het gevleugelde woord

Ik wil je verder bedanken, Fatima, omdat je mijn vertrouwen vergroot in de kracht en het belang van het woord. Omdat je mij herinnert aan de erfenis van de verhalenvertelsters uit onze geschiedenis. Dat wij net als Sjeherazade de kwade koning, de kwade Vlaming of andere hedendaagse Sjahriaars, van gedachten kunnen doen veranderen, door hen mee te nemen naar afgelegen eilanden en hen vreemde gebruiken te tonen die hen dichter bij de ander in zichzelf brengen. Dat wij pijnen kunnen blootleggen, pijnen kunnen wegnemen, als een sjamaan die de smaragdgroene geheimen van het woud prevelt.

Ik dank je voor tante Habiba, die ondanks alles fabelachtige vogels bleef borduren in de donkerste hoek van haar kamer. Je tante met die onvertaalbare Marokkaanse eigenschap van *hanan*:

een vrij stromende, onvoorwaardelijke tederheid. Zij herinnert mij aan de magie die wij vrouwen herbergen en die in onze dromen zit geweven, aan de vleugels die we zijn vergeten. Tante Habiba, die het kleine meisje dat jij was, schommelend op de drempel van het maanbeschenen terras of uitgestrekt op de raffiamat, toevertrouwde dat bevrijding begint bij beelden, beelden die als geuren, als dromen over het terras dwarrelen tot ze in woorden worden omgezet, in schitterende toneelstukken die zij en je nichtje Sjama vol overgave speelden. Tovenaresen, waren het, hogepriesteressen, die woorden beitelen om nachten te verlichten, muren te vernietigen, grenzen uit te wissen, waardoor zelfs de verste melkwegen op die sprookjesachtige zomernachten in Fes binnen jouw handbereik kwamen te liggen.

Net zoals die ongeletterde verhalenvertelsters het vertelvuur in jou aanstaken, zo ook ben ik mijn woordkunst aan mijn voorouders verschuldigd: mijn oma, Safia, met de melkwitte huid en de olijfgroene ogen, wiens messcherpe grappen en woordspelingen dingen deden met de taal waarin een geletterd man een leven lang niet in zou slagen; of mijn opa, Abdesselam, aan wiens lippen alle kleinkinderen met zo'n aandacht hingen dat ze haast vergaten adem te halen, of mijn vader, die in een vorig leven ongetwijfeld een roemrijk dichter was, met zulk gemak kneedt hij een taal die hij slechts halfslachtig machtig is tot voortreffelijke verzen.

Je leerde me de oren spitsen, achteromkijken, begrijpen dat onze verhalen lang geleden begonnen zijn,

dat wij vertellend hoogstens de keten voortzetten en net als mijn tantes en nichten die zondag veertig bomen gingen planten, verbindingen tot stand brengen, zaden planten, tussen vorige, huidige en toekomstige generaties, en zo weer nieuwe verhalen doen ontstaan. Verhalen waarmee we ons net als jij, Fatima, net als Sjeherazade, verzetten tegen vormen van agressie, onderdrukking en beperking, verhalen waarmee we andere, betere werelden scheppen, verhalen die anderen aanzetten om op hun beurt het woord te nemen.

Dat was je missie: terwijl je gedurfde geschriften de grond onder de machtsstructuren deden daveren, riep je op tot de emancipatie van de stem, de ontvoogding van de pen en de bevrijding van de taal. Zo moedigde je vele andere vrouwen aan om hun verhaal te brengen. Je promoveerde het schrijven aanvankelijk vanuit de universiteit, maar verhuisde je schrijfateliers kort nadien naar je eigen woonst om er dienstmeiden, dagloonsters, textielarbeidsters, bedoeienenvrouwen, tapijtenweefsters, slachtoffers van aanranding en jongeren het schrijven aan te leren. Zo vocht je consequent tegen alle soorten privileges: die van het patriërchaat, maar ook tegen het alleenrecht van het spreken en de beslotenheid van de academische wereld.

Het recht op geluk

Tot slot wil ik je bedanken, Fatima, omdat je ons herinnert aan dat éne recht waar we het in wezen allemaal voor doen, maar waar we in onze grote en kleine gevechten wel eens aan voorbij durven gaan: het recht op geluk. Je wist dat de mussen huilen wanneer een vrouw gelooft dat haar stem niets waard is. Terwijl je opriep om op te staan tegen de minachting om de richting van de aarde te veranderen, waarschuwde je daarom simultaan voor het gevaar dat die minachting naar binnen slaat. Onverschrokken trok jij schrijvend ten strijde tegen de gangbare gezagsstructuren, en dat is je duur komen te staan. Je werk werd geïsoleerd, afgedaan als godslasterend, en onderworpen aan allerlei onwaarheden en beledigingen die het lot uitmaken van vrouwen die de wereld ongemakkelijke waarheden voorschotelen. Toch straalde je steeds die onuitputtelijke kracht uit, je schouders recht en het hoofd geheven, je lippen in wijnrood gestift.

Ik wil je bedanken omdat je me aan het belang van zelfzorg en herbronning herinnert. Het inwrijven van onze lichamen met amandelolie, of het verzorgen van onze haren met henna die met een sap van granaatappelschillen en karmijn werd aangelengd, of het verzachten van onze huiden met *ghassoul* die op het terras met gekookte rozenbladeren te drogen lag en van mijn oma de mooiste vrouw op de aarde maakte: die geheime schoonheidsriten, leerde je me, zijn van onschatbare waarde omdat ook onze huiden politiek terrein zijn, we onszelf bijgevolg verzetten door onszelf

te verwennen met rituelen die onze wedergeboortes in gang zetten. Ik moet bekennen dat ik tijdens het lezen van je werken beseftte dat ik die magie verloren ben, zo ver ben ik afgedreven van onze eeuwenoude schoonheidsrituelen, zo bestolen van toverboeken die tijdens clandestiene nachten de sterren bij hun namen noemen, en dat het tijd wordt om de vele, verzwegen vrouwen in mij te gaan ontmoeten.

Zo dank ik je voor je grootmoeder Jasmina, die het verlangen in mij aanwakkerde om me uit te strekken in eindeloze bloemenvelden, voor Tamoe, de oorlogsheldin uit de dappere Rif die met koperkleurige vlecht over haar linkerschouder, groene tatoeage op haar kin en doordringende zwarte ogen op een vroege morgen aan de horizon verscheen en paardreed om haar verlies te vergeten, voor de Soedanese verhalenvertelster Jaja, die bloemen in haar tulband stak toen haar bananenboom na al die jaren in vreemde grond toch nog vruchten gaf en duizelig van geluk danste in de rivier.

Ik dank je voor tante Habiba, die de cruciale observatie maakt dat de levens van feministes vaak emotionele woestijnen zijn, die zang missen, dans, in tegenstelling tot het leven van de avontuurlijke prinses Asmahan. Dat het gevaar voor vrouwen die bezig zijn met bevrijding erin bestaat dat zij zichzelf geen mooie nachten gunnen, geen liefde, geen lust, geen geluk. Ik wil je bedanken voor Sjama, die begreep dat het leven bewegen is, de planeet afschuimen op zoek naar gastvrijere eilanden. Voor oma Jasmina, die je afraadde je blind te staren op grenzen en barrières en je daarentegen op plezier en lachen en geluk te concentreren. Ik dank je tot slot voor je

moeder, die je het volgende opdroeg: “Ik wil dat jullie onafhankelijk worden, onafhankelijk en gelukkig. Ik wil dat jullie stralen als manen. Ik wil dat jullie leven een waterval van heldere verrukkingen is. Honderd procent geluk. Niets meer, niets minder.”

Het is het mooiste dat ik ooit hoorde, “een waterval van heldere verrukkingen”. Ik beloof je daar voortaan naar op zoek te gaan. Gegidst door het maanlicht van jouw geschriften. Je wilde leren praten in de nacht, schreef je. Wel, laat me je verzekeren: dat deed je, Fatima. Dat deed je.

YOUSRA BENFQUIH is columniste, podiumdichter (winnares van Naft voor Woord 2017) en mensenrechtenjuriste. Ze werkt momenteel aan de Universiteit Antwerpen aan een doctoraat over diversiteit in het onderwijs. Recent werd ze genomineerd voor de Joost Zwagerman Essayprijs 2018.

ANISSA BOUJDAINI is een van de eerste slamdichters die op de auteurslijst van het Vlaams Fonds voor de Letteren opgenomen werd. Naast zelf op het podium staan, begeleidt Anissa jonge artiesten, geeft ze lezingen en schrijft ze maandelijks een column voor kunst- en cultuurmagazine *rekto:verso*.

YAMILA IDRISSE studeerde Rechten aan de VUB en is mede-initiatiefneemster van de Fatima Mernissi Leerstoel. Idrissi is Vlaams parlementslid voor sp.a in Brussel waarbij ze zich vooral toelegt op dossiers rond kunst en cultuur, Brussel, samenleving en stedelijkheid. Ze organiseerde verschillende events over maatschappelijke thema's zoals een Europese islam en het museum aan het Kanaal. In 2016 was ze de drijvende kracht achter de herdenkingsavond voor Fatima Mernissi in de Kaaistudio's.

IMAN LECHKAR is professor Islam en Gender en bekleedt de Fatima Mernissi Leerstoel aan de VUB. Als sociocultureel antropologe heeft zij zich gespecialiseerd in onderzoek naar islam, religie, secularisme, gender en burgerschap. Met haar vak Islam en Gender verbreedt Lechkar de leefwerelden van studenten door verschillende intellectuele en historische tradities te verbinden. Met de Fatima Mernissi activiteitenreeks geeft zij mee vorm aan het maatschappelijke debat rond islam, minderheden, macht en gender.

AYA SABI is columniste. Haar debuut *Verkruid Land* verscheen in 2017. Sabi schrijft over recht en onrecht, leven en dood, kunst en cultuur, ver en dichtbij, oorlog en vrede.

SAÏDA SAKALI behaalde haar master in de Politieke en Sociale Wetenschappen aan de VUB. Vandaag is zij senior projectcoördinator bij de Koning Boudewijnstichting en bestuurder van verschillende culturele instellingen zoals deSingel, deBuren, Ancienne Belgique, Het huis van Herman Teirlinck. Sakali is ook mede-initiatiefneemster van de Fatima Mernissi Leerstoel.

FATOUM, geboren in het Rifgebergte in het noorden van Marokko, componeert muziek in haar moedertaal, het Amazigh. Tussen ballingschap en vrijheid, Brussel en de Middellandse Zee, bezingt Fatoum de aarde, de wind en de vrouw...

De Fatima Mernissi Boekenkaravaan is een initiatief van de Fatima Mernissi Leerstoel, Crosstalks en RHEA.

fatma
mern | ssi
leerstoel

VUB crosstalks

RHEA
RECHTSCHEIDEN EN
HUMANITAIR

Deze hommage kwam tot stand in samenwerking met BOZAR Agora, Citizenne en Actions in the Mediterranean

vormingplus
citizenne

ACTIONS IN THE MEDITERRANEAN

Met de financiële steun van Darna, Vlaams-Marokkaans Culturenhuis, het Vlaams Fonds voor de Letteren en de Stad Brussel.

D A R N A

Vlaams
Fonds
voor de
Letteren

LA VILLE
DE STAD